

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ “ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ”

© Коваль І. М., 2014

У зв'язку зі сучасними суспільними трансформаціями, всеохопним процесом глобалізації дослідницькі акценти зміщуються на феномени, які до цього часу не становили наукового інтересу. Зокрема, сфера правотворчості нині ознаменована філософським підходом до вивчення актуальних проблем. Для комплексного розгляду усіх без винятку правових явищ важливе значення мають їхні індивідуально зорієнтовані характеристики. Оскільки до процесу правореалізації залучаються не лише окремі особистості, а й представники цілих держав (націй), наукового обґрунтування потребують їхні етнопсихологічні особливості правосприйняття та правоусвідомлення.

Ключові слова: право, мислення, менталітет, колективне несвідоме, правосвідомість, свігосприйняття.

И. М. Коваль

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ “ПРАВОВОГО МЕНТАЛИТЕТА”

В связи с современными общественными трансформациями, всеобъемлющим процессом глобализации исследовательские акценты смещаются на феномены, которые до сих пор не составили научного интереса. В частности, сфера правотворчества сейчас ознаменована философским подходом к изучению актуальных проблем. Для комплексного рассмотрения всех без исключения правовых явлений важное значение имеют их индивидуально ориентированные характеристики. Поскольку в процесс правореализации привлекаются не только отдельные личности, но и представители целых государств (наций), научного обоснования требуют их этнопсихологические особенности правосприятия и правосознания.

Ключевые слова: право, мышление, менталитет, коллективное бессознательное, правосознание, мировосприятие.

I. Koval

HISTORY BECOMING THE CONCEPT OF “LEGAL METNALITETA”

Due to the current social transformation, the overall processes of globalization research focus shifted to the phenomena that has not made a scientific interest. In particular, the scope of lawmaking is now marked by a philosophical approach to the study of actual problems. For a comprehensive consideration of any and all legal phenomena are important characteristics of their individually oriented. Since the process pravorealizatsii involved not only individuals but also the whole states (nations) require scientific substantiation their ethnopsychological features pravospriynyattya and pravousvidomlennya.

Key words: law, thinking, mentality, collective unconscious, consciousness, perception of the world.

Постановка проблеми. Людина, її інтереси завжди становили основу досліджень філософського спрямування. Не є винятком і правознавча наука, яка розглядає особистість, її права та обов'язки основоположною складовою свого виникнення та розвитку. Людину крізь призму філософування вивчають у багатьох галузях наук. Чільне місце у науковій поліфонії сьогодення належить філософії права, яка досліджує людину у взаємопоєднувальній дихотомії “людина – право”. Саме в контексті цього взаємовідношення можна простежити розвиток категорії правового менталітету. Проте для цього насамперед потрібно розглянути поняття самого менталітету, з'ясувавши, яке значення в нього укладається. З найдавніших часів і досі феномен менталітету досліджують представники майже усіх суспільствознавчих й гуманітарних наук. Але у зв'язку з динамічністю розвитку сучасного наукового дискурсу ця суспільно-філософська категорія повсякчас є об'єктом дослідження, відповідно, безперервно обґрунтовуються її найрізноманітніші тлумачення.

Мета статті – з'ясувати закономірності та особливості формування правового менталітету.

Стан дослідження. Цю проблематику досліджували такі українські та російські вчені: Р. Байніязов, Л. Бойко, А. Гирько, Ю. Горьковенко, А. Мордовцев, П. Музиченко, Ю. Оборотов, О. Овчинников та інші.

Виклад основного положення. Нині поняття “менталітет” в українській та зарубіжній науковій думці трактують по-різному. Це зумовлено складністю цього соціокультурного явища, відсутністю уніфікованої дефініції менталітету. Вивчення менталітету розпочалось ще в античності. Етнопсихологічні спостереження можна знайти в працях Геродота, Тацита, Тлітія, Ксенофонта та інших античних істориків. Найбільший інтерес до цієї проблеми проявили у XVIII ст. такі мислителі, як Ш. Монтеск'є, К. Лінней, Ж. Бюффон [8, с. 23]. Виникнення цього терміна деякі вчені пов'язують із латинським словом “mens” і з прилеглим до нього “mentalis” (mens, mentis – розум), яке зародилося в XIX ст. у мові середньовічної схоластики [1, с. 25].

Інші вчені припускають, що менталітет походить від французького еквівалента “mentalite”, що означає “світосприйняття” [7, с. 19].

У більшості європейських країн цей термін почали активно використовувати в науковій літературі лише з середини XIX ст., і звучить різними мовами майже ідентично. Приміром, у французькій мові “mentalite” – це спрямування думки, розуму, склад розуму. Англійською мовою “mentality” – це розвиток розуму, склад розуму, німецькою “die mentalität” – склад розуму, образ мислення, спосіб мислення [14, с. 158]. Одним із перших учених, який вжив термін “менталітет”, був американський філософ Ральф Емерсон (1856 р.). Мислитель розкрив зміст поняття менталітету під час вивчення основного метафізичного значення душі як першоджерела цінностей та істин. У результаті, поняття “менталітет” використовувалося представниками соціології та інших напрямів філософії, зокрема неокантіанства, феноменології, психоаналізу [17, с. 19]. Згодом його застосовували етнологи.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела визначено менталітет як “сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці” [6, с. 518].

У сучасних англійських словниках термін “mentality” інтерпретується так: “якість розуму, характерна для окремого індивіда чи класу індивідів”; “узагальнення усіх характеристик, які розрізняють розум”; “спосіб чи сила розуму”; “образ думок, напрям чи характер мислення”; “сума розумових здібностей та можливостей” [11, с. 28]. Як бачимо, менталітет і в українській, і в зарубіжній словниково-довідковій літературі асоціюється із процесом мислення, яке ототожнюється з певним соціумом чи окремим його представником.

Зарубіжні літературні джерела містять й інші визначення менталітету, де значною мірою наголошується, що менталітет – це те, що зумовлює розвиток суспільних відносин. Наприклад, Д. Філд підкреслює, що “менталітет – стійкий склад розуму, який має якщо не логічну форму, то системний характер, оскільки корениться в матеріальному житті та розповсюджується серед значної частини населення, безпосередньо впливає на економічні, соціальні та політичні відносини” [15, с. 8].

Необхідно вказати, що поняття “менталітет”, яке використовували західні вчені, трактувалося настільки неоднозначно, що Ж.М. Гофф запропонував змиритися з цією невизначеністю, оскільки, на думку дослідника, “саме в ментальності відображається його всеохопність і багатозначність” [9, с. 40].

Значно вплинули на формування уявлень щодо змісту менталітету роботи з таких напрямків соціально-гуманітарного знання, як історія ментальностей, семіотика, теорія соціальної інформації, історична культурна і структурна антропологія [11, с. 19–26, 89–90].

Історія ментальності як спеціальний напрям історичного дослідження появилась у французькій історичній науці в 20–30-х роках ХХ ст. Цей напрямок сформувався і розроблявся в школі “Анналів”. Її представниками були: М. Блок, Л. Февр, Ж. Дюбі, Ж. М. Гофф, Ф. Бродель, Ф. Мануру, Ф. Аріес. Предметом вивчення школи “Анналів” була антропологічно орієнтована історія, в центрі якої перебувала людина як представник суспільства, який творить і сприймає культуру. Тут вчені зважають на думки, почуття, цінності, поведінку людини і соціальних груп [5, с. 94].

З-поміж інших представників, які зробили внесок у вивчення менталітету, можна виокремити таких учених, як Г. Бутуль, Т. Дінцельбакер, Н. Єліас, Х. Гету, Т. Гайгер та ін. Зокрема, Г. Бутуль у монографії “Менталітет”, опублікованій 1952 р., подав достатньо розгорнуту дефініцію менталітету: “... це сукупність ідей та інтелектуальних установок, притаманних індивіду і об’єднаних логічними зв’язками чи віросповіданням... Наш менталітет знаходиться між нами і світом, як призма. Він, за висловом Канта, є апіорною формою нашого пізнання” [13, с. 47–53].

У західній літературі менталітет використовують для позначення найрізноманітніших феноменів. У зв’язку з цим низка вітчизняних учених наголошують на тому, що ґрунтуватися стосовно цього питання тільки на зарубіжній літературі було б неправильно [12, с. 10]. Саме через невизначеність, відсутність чіткого формулювання поняття менталітету в літературі немає його однозначного тлумачення. Для цього найчастіше використовуються більш “зручні” поняття, наприклад, “національний характер”, “традиції”, “національна свідомість” тощо [13, с. 55].

На думку Р. Лубського, у сучасній філософській і науковій літературі сформувалися три підходи до визначення поняття “менталітет”. У першому менталітет розглядається як сукупність повсякденних уявлень, символічних образів і цінностей. Другий підхід акцентує, навпаки, на його колективно несвідомих компонентах. У межах третього підкреслюється, що менталітет – це сфера як свідомого, так і несвідомого. Свідомі елементи менталітету нерозривно пов’язані зі сферою несвідомого, яке можна розглядати винятково як колективне [11, с. 16]. Як бачимо, вищеперелічені наукові погляди на феномен менталітету частково відрізняються, але домінуючим, а отже, об’єднуювальним елементом цих підходів до тлумачення поняття “менталітет” є сфера несвідомого. Це уможливорює твердження про те, що менталітет – це відображення у вчинках і діях людей тих несвідомих складових, які сформувалися у них мимовільно, під впливом життєвого досвіду інших.

Заслугує уваги у цьому контексті думка М. Булатова, який вважає, що менталітет – це усталений склад думок, характерний для окремого народу, етносу, групи людей. Йому відповідає душевний стан і духовний розвиток людини, оскільки вони супроводжуються мисленням. За Гегелем, мислення, розум становлять сутність духу. Менталітет – це живе мислення, тобто таке, що пронизує все життя людини, яка входить до певної спільноти. Цим воно відрізняється від наукового мислення, яке здебільшого для всіх однакове [4, с. 272]. Дослідник підкреслює умовні межі менталітету, які варіюють між народом, етносом, групою людей. Відповідно, максимально влучним, на наш погляд, є охарактеризування М. Булатовим феномена менталітету “живим

мисленням”, адже справді, менталітет – явище не статичне, а динамічне. Воно розвивається водночас із еволюцією людського мислення та самоусвідомлення.

Сучасний мислитель Н. Хамітов розглядає ментальність як душевну настроєвість особистості чи суспільства, що визначає світогляд і світосприймання, обумовлює єдність культурних традицій. Це складна та суперечлива взаємодія установок, стереотипів, розумових і образних комплексів, які перебувають у колективному несвідомому, з архетипами культури [16, с. 125]. Н. Хамітов простежує основну сферу, де відбувається формування менталітету – психіка, точніше – неусвідомлений особистістю її рівень. На цьому водночас акцентують такі дослідники, як Л. Крупник та Л. Асланов. Л. Крупник зазначає, що менталітет – поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, яке не обмежується сферою усвідомленого і сягає в несвідоме [10, с. 120]. Відповідно на думку Л. Асланова, менталітет – це своєрідна пам’ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, які мислять і діють відповідно до історично сформованого коду. Менталітет – глибинний рівень колективного та індивідуального пізнання [2, с. 63].

Окрім цього, з усієї різноманітності визначень менталітету, на думку Т. Полякової, можна виокремити декілька його типів: історичний, нормативний, психологічний, структурний, генетичний, політолого-соціологічний, політичний, культурологічний [13, с. 33]. Серед науковців актуальним є питання взаємозв’язку понять “менталітет” і “ментальність”. Л. Пушкарьов припускає, що водночас із терміном “менталітет” з’явилося поняття ментальності [14, с. 163]. У зарубіжній історіографії термін “менталітет” спочатку застосовували здебільшого в психології, фізіології, філософії в такому значенні, як здатність психіки індивіда зберігати в собі ті чи інші дані чи структури, характеристики, які визначають приналежність цього індивіда до певного соціуму. Дещо пізніше історики також почали розглядати ментальність як соціальну пам’ять людини і колективу, що притаманна тільки йому, характеризує тільки те суспільне коло, до якого він належить.

Л. Пушкарьов розмежовує терміни “менталітет” і “ментальність”. Учений вважає, що менталітет має загальнолюдське значення. Водночас, на думку дослідника, ментальність може стосуватися найрізноманітніших історичних періодів [14, с. 163].

Згідно з дефініцією ментальності, що подана у Великому тлумачному словникові сучасної української мови, – це “інтелект, розумові здібності. Психіка, психічний склад” [6, с. 518].

Отже, ментальність – це ознака людини, яка мислить, характерна особі чи колективу в певний час; це відображення психічного. Менталітет – сукупність мисленнєвих особливостей особистості чи соціуму, яка сформувалася на підґрунті життєвого досвіду інших представників суспільства. Основну відмінність менталітету і ментальності можна простежити в таких бінарних опозиціях, як теорія (менталітет має теоретичне значення; це абстрактне поняття) і практика (ментальність – властивість, притаманна конкретному населенню; це персоніфіковане явище). Однак деякі вчені вважають, що ці терміни рівнозначні. До них, приміром, належить Ю. Безсмертний [3, с. 20].

Отже, незважаючи на відсутність чіткого визначення і неоднозначність поняття “менталітет”, – це термін, яким нова історична наука позначає головний предмет свого аналізу: соціально-психологічні установки людей, приналежних до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти. Менталітет виражає не лише індивідуальні установки особистості, а й аспект суспільного пізнання, будучи залученим у мову, звичаї, традиції та вірування. Феномен менталітету досліджували такі вчені: Г. Бутуль, Т. Дінцельбакер, Н. Єліас, Х. Гегу, Т. Гайгер, Р. Лубський, М. Булатов, Н. Хамітов та ін. Проте, через динамічність еволюції поняття менталітету, який співвимірний з трансформаціями розвитку сучасного суспільства, це явище не вирізняється статичністю, а отже, немає уніфікованого підходу до його визначення.

У результаті, менталітет – полікультурне поєднання мисленнєво-образних установок окремої людини, яка асоціює себе з членом визначеної групи чи суспільства; це своєрідна, підкріплена історично сформованим культурним кодом стереотипність мислення та сприйняття навколишнього

світу. Менталітет – явище абстрактне, індивідуально зорієнтоване, проте, водночас, охоплює мислення й інших представників конкретного етносу, нації. Одним із фізичних проявів цього феномена є людська поведінка. Учинковий аспект людської діяльності закономірний особливостям менталітету особистості чи соціогрупи, до якої вона належить. Саме тому можемо констатувати, що менталітет є складовою будь-якої діяльності людини. Сфера правотворчості у цьому контексті не є винятком. У правовій поведінці менталітет відображається у ставленні особистості чи групи людей до законодавства, державної влади. Відповідно, менталітет значною мірою впливає на формування та розвиток правової культури.

Висновки. Проаналізувавши поняття менталітету, з'ясувавши сутність правового менталітету, а також категорію права як складову цього феномена, можемо зробити такі висновки. У зв'язку з різнобічним вивченням менталітету, посиленою увагою до нього представників чи не усіх галузей наук у сучасній українській та зарубіжній науковій думці немає уніфікованого визначення цього поняття. Перші трактування менталітету сягають часів античності. Етнопсихологічні аспекти людської діяльності розглядали стародавні історики Геродот, Тацит, Тлітій та Ксенофонт. Також значну увагу проблемі менталітету в процесі свого філософування приділяли Ш. Монтеск'є, К. Лінней, Ж. Бюффон (XVIII століття). У XX ст. менталітет був об'єктом досліджень таких учених, як М. Блок, Л. Февр, Ж. Дюбі, Ж. М. Гофф, Ф. Бродель, Ф. Мануру, Ф. Арієс.

На думку Р. Лубського, у сучасній філософській і науковій літературі сформувалися такі концепції менталітету: згідно з першою парадигмальною візією менталітет становить сукупність повсякденних уявлень, символічних образів і цінностей. Другий підхід акцентує, навпаки, на його колективно несвідомих компонентах. Відповідно до третьої концепції менталітет – це сфера і свідомого, і несвідомого. Свідомі елементи менталітету нерозривно пов'язані зі сферою несвідомого, яке можна розглядати винятково як колективне. Тобто менталітет – це властивість, притаманна особистості, яка, своєю чергою, характерна й для інших членів цієї ж соціогрупи.

Менталітет – явище абстрактне, індивідуально зорієнтоване, проте, водночас, охоплює мислення й інших представників конкретного етносу, нації. Одним із фізичних проявів цього феномена є людська поведінка. Менталітет є складовою будь-якої діяльності людини. Сфера правотворчості у цьому контексті не становить винятку. У правовій поведінці менталітет відображається у ставленні особистості чи групи людей до законодавства, державної влади. Відповідно, менталітет значною мірою впливає на формування та розвиток правової культури та правосвідомості. Правова система уможливорює збереження та утвердження цілісності суспільства. Проте право і закон не є тотожними поняттями. Закон може бути і правовим, і неправовим. Правовий закон – це закон, який закріплює демократичну правову ідею (справедливості, свободи, права людини).

Між правом і законом можуть існувати протиріччя. Приміром, офіційний закон держави, який не відповідає критеріям справедливості й свободи, не є правовим законом, а отже, не може прирівнюватися до права. Не все чинне законодавство є справді правом. Цінність відмінності права і закону полягає в тому, що дозволяє науково обґрунтувати діяльність із удосконалення чинного законодавства.

1. Ануфриев Е. А. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен / Е. А. Ануфриев, Л. В. Лесная // Социально-политический журнал. – 1997. – № 3. – С.16–27. 2. Асланов Л. А. Менталитет и власть. Русская цивилизация. Кн.1. / Л. А. Асланов. – М.: ТЕИС, 2009. – 703 с. 3. Безсмертний Ю. Л. Кризис “Анналов” / Ю. Л. Безсмертний // Споры о главном: дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы “Анналов”. – М., 1993. – С. 35–57. 4. Булатов М. О. Філософський словник / М. О. Булатов. – К.: Стило, 2009. – 575 с. 5. Валлерстайн И. Что после “Анналов” / И. Валлерстайн // Споры о главном: дискуссии о настоящем и будущем

исторической науки вокруг школы “Анналов”. – М., 1995. – С. 60–65. 6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с. 7. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А. Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – М., 1989. – С. 40–47. 8. Дубов И. Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И. Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – с. 20–29. 9. История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – 254 с. 10. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності / Л. О. Крупник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 213 с. 11. Лубский Р. А. Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии: дисс. ... канд. фил. наук / Р. А. Лубский. – Ростов н/Д., 1999. – 256 с. 12. Ментальность россиян. Специфика сознания больших групп населения России. – М., 1997. – 478 с. 13. Полякова Т. М. Менталитет полиэтнического общества как фактор политического процесса в России: дисс. ... докт. полит. наук / Т. М. Полякова. – М., 1998. – 272 с. 14. Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? Исторические заметки / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 153 – 160. 15. Филд Д. История менталитета в зарубежной исторической литературе / Д. Филд // Менталитет и аграрное развитие России (19–20 ст.): материалы международной конференции. – М., 1996. – 56 с. 16. Хамітов Н. Філософський словник. Людина і Світ / Н. Хамітов, С. Крилова. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с. 17. Шаронова Е. А. Менталитет личности: философско-этический анализ: дисс. ... канд. филос. наук / Е. А. Шаронова. – Уфа, 1999. – 248 с.